

PROBLÉM ČESKÉ IDENTITY

Jaroslav Strátecký

Že jsme Čechy a podle čeho se to pozná, nebylo a není tak samozřejmé, jak se na první pohled zdá. Za našich dnů tvrdí mnozí Čechové, že jsou Moravany či Slezany, a to nejen územím, z něhož pocházejí nebo na němž žijí, ale též rodem, kulturou, dějinami, duší, ba i jazykem. Shromažďují se, prozpěvují, řečňují na city, sbírají podpisy - a není ojedinělé, že se pokládají za národ. Nepřekvapilo by mne, kdyby jiní Češi začali tvrdit, že jsou češtější než Češi ostatní, že za znovuzískané svobody konečně napraví přemyslovskou křivdu na Slavníkovcích. Ponechme stranou, zda by zase jiní Češi nemohli být nejčeštější tím, že by se dali k Němcům nebo že by se alespoň naučili německy. Podíváme-li se na inteligenci prvních obrozeneckých generací, nebylo by to zase tak absurdní.

Ještě T. G. Masaryk vyprávěl Čapkovi o Slovácích moravských a uherských. Dnes jsou jedni Čechy, druzí Slováky. Nebýt vzdorných Moravanů, kdoví, zda by národ slovenský nesahal na západ až k Dražanské vrchovině, nebo naopak českou východní hranici nebyl třeba Váh... O možných prolnutích česko-polských, na která ukazují například jevy jazykové, neodvážuji se ani pomyslet, neboť nacionalisté po obou stranách pomyslné severomoravské hranice vynikají nesnášenlivostí a rádi přecházejí od slov k činům. Ale abychom si nemysleli, že naznačené nejistoty jsou zvláštností nebo dokonce charakterovou vadou českou: Němci neměli a nemají s národní identifikací potíže o nic menší. Snad právě proto má pro ně pokřik: „Deutschland einig Vaterland“ nebo „Ein Volk, ein Reich...“ tak hlubinně emociální přitažlivost, ač vzešli ze stejného národa jako Goethe a Beethoven. Spojit Severoněmce, Bavorsy, Prusy, Porýňany, Sasy a Šváby do pomyslné jednoty krve a půdy může jen akt vskutku tajuplný. Jak to, že mu unikají německy mluvící Švýcaři a většina Rakušanů? A kým byli „naši Němci“, Němci žijící v Čechách a na Moravě? Jak to, že bývali někdy spíše Rakušany, někdy zemskými vlastenci českými a moravskými, jindy spíše Němci?! A mnozí z těch nejněmečtějších původně Čechy, jak o tom svědčí jejich jména. Proč jedni Frízové jsou Němci, druzí Nizozemci a ani jedni ani druzí netouží tento stav změnit?!

Obrazce, na nichž se velké skupiny lidí identifikují jako národy, jsou složeny z různorodých součástí, jež v jednotící souvislosti uvádí teprve výklad. Ten bývá nejčastěji historický nebo historizující, vybírá z možných identifikátorů pouze některé a rozestavuje je do velkovyprávění, které umožňuje kolektivní identifikaci sugescí, že jde o něco daného způsobem takřka přírodním, něco, co v dlouhodobém historickém procesu samo sebe nachází, o něco, s čím lze jen splynout - anebo to svévolně zradit.

Moderní nacionální velkovyprávění mívají dva kořeny: 1. emoční energie prožitku nebo alespoň touhy po něm je převedena na fikci domova všem společného: 2. idea občanské společnosti sestupuje z všelidského horizontu do zdánlivě přirozených hranic jednotlivých celků etnických. První spočívá v hypostazování obecniny ze zkušeností výlučně konkrétní a individuální. Druhý vypadá jako konkretizace abstraktního, ve skutečnosti však jde o nesourodé křížení hlediska občanského s etickým. Oba postupy příznačně směřují k vytěsnění reálné struktury zájmů fikcí národního kolektivu.

I nejmírumilovnější národní identifikace spadají pod identifikační typ nedemokratický. Ideologické reje kolem rozdílů mezi vlastenectvím a nacionalismem a podobných pseudoprobémů dokládají, jak bolavé je to místo. Nedemokratická identifikace unifikuje, sjednocuje vlastní kolektivum vytyčováním jeho rozdílů od ostatních. Formuje MY jako jednotu a hodnotu kladnou, a to proti ONI, proti cizímu, od něhož se tak prospěšně lišíme. Demokratické identifikace je dosahováno komunikací. Neunifikuje, nýbrž zprostředkovává: učí nás, že jsme všichni stejní v tom, jak jsme různí, že máme každý své zájmy, instinkty, hodnoty, cíle. Činí činnost dobře snesitelnou. Proto i v konfliktu nejen můžeme, ale též máme komunikovat.

Vraťme se k problému české identity. Nebudu se zabývat tím, v čem tato identita spočívá a v čem ne: ostatně kdyby to bylo jasné, žádný problém identity by zde neexistoval. Zkusmo projdeme jen část materiálu, z něhož čerpá národní velkovyprávění. Stát je nepochybně národním identifikátorem velmi silným, zejména jako idea. Češi, jak známo, měli historický stát s dlouhou a souvislou minulostí. Není proto divu, že se při hledání novodobé národní identity historické hledisko státoprávní významně uplatňovalo. Sehrálo především úlohu jakéhosi mostu od středověkého pojetí státnosti k modernímu. Obhajoba kontinuity české státnosti tvořila neodmyslitelnou součást české politiky 19. století. Jak víme, nebylo to bez problémů.

Jeden tkvěl v tom, že se tyto snahy křížily nejen s konzervativními, ale i s modernizačními tendencemi celorakouskými, což bylo tím spleťtější, že i obhajobu české státnosti prostupovaly oba prvky: konzervativní (proticentralistická obrana práv Království českého a s ní spojené zemské vlastenectví, nesené především iniciativou tradičních reprezentativních struktur, zejména aristokratických) a modernizační (nesený netradičními společenskými představiteli a iniciativami, ve stále větší míře rozlišenými hlavně národnostně).

Druhý závažný problém tkvěl v tom, že k přemostění mezi starobylou a moderní podobou státnosti chyběla skutečná možnost státu národního. Idea národního státu byla v době předbřeznové všude na evropském kontinentě spjata s představou osvobození občanského, někde více, někde méně zřetelně. Proto také byla v systému Svaté aliance pokládána za podvratnou. Na druhé straně však nutno uznat, že idea občanská a idea národní koincidovaly opravdu spíše shodou okolností než z povahy věci, jak ukázaly mimo jiné takzvané národněosvobozovací války německé. Byly nejen občansky mobilizujícím impulzem významných protifeudálních

reforem v Prusku, ale též bojem s aplikovanými podobami všeobčanského osvícenství, a v tom ovšem i význačným zdrojem nejagresivnějších odrůd německého nacionalismu.

Národní stát u nás vybudovat nebylo možno. Ani v rámci předlitavské části starého Rakouska-Uherska, měl-li to být historický stát český a ne útvar podobný pomnichovskému Česku živořícímu beztak jen necelý půlrok, ani potom. Za znak české národní identity mohl být český stát považován pouze za cenu zamlčené usurpace. Projevilo se to ve sporu o první československou ústavu. Proti českému nacionalismu se sice podařilo uhájit občanskou základnu nové republiky, podařilo se uhájit ústavu, která by německé, polské, ukrajinské a maďarské spoluobčany nestavěla do pozice občanů druhého řádu, do pozice cizinců ve vlastní zemi, tak však tomu bylo pouze *de iure* a k vyvinutí spolehlivých pravidel pro plně uspokojivé soužití *de facto* nebyl čas.

Konec českého státu přinesl rok 1918. Nestalo se tak získáním samostatnosti, ta vlastně nikdy nebyla právně popřena. Nestalo se tak ani změnou státní formy. Historický český stát zanikl expanzí na východ, do Horních Uher. Netvrdím, že to byl krok chybný a bezdůvodný. Přece jen však vytvořil nové rozložení celé řady závažných problémů, rozložení, jež by bylo lépe co nejstřízlivěji analyzovat namísto abychom jeho slabiny překrývali emocemi. Historickoprávně takový krok zdůvodnit nelze. Přirozenoprávní zdůvodnění, odvolávající se na sebeurčení Slováků, plodí řadu nezamýšlených a obtížně zvládnutelných vedlejších efektů. Především bylo sebeurčení Slováků akceptováno v čechoslovakistické podobě. Z praktických důvodů to tedy asi jinak být ani nemohlo. Vzniklo zde mocenské vakuum a otázkou bylo pouze, kdo je vyplní. Expanze česká, domnívám se, byla pro Slováky přijatelnější než obnovení nadvlády maďarské. Přece však založila onu podivnou státní asymetrii, s jejímiž následky se přes všechny změny, které se mezitím udály, potýkáme podnes. Když byla zřízením federace česká samostatnost oprávněně vytlačena zpět do svých historických mezí, nikoli náhodou nemohla doma sama sebe najít.

V našich dnech byla věc opět vzata za symbolický konec, rozvášněné davy se jižjiž formují k bitvám o státní symboly. Je to přirozené, přesněji: přirozeně zvrhlé. Vnější symboly lze řešit snáze než spleť otázky státoprávní a jiné důležité věci, a to doma, na ulici i v parlamentu, zvláště pak v parlamentu tak nápadně provizorním, jako je nyní náš. Leč nejde jen o průhledný kalkul. Na povrch vyplouvají hlubinná znepokojení, dosud vytěsňovaná tak důkladně, že bude ještě nějakou dobu trvat, než nabudou tvaru, z něhož jim bude možno rozumět, rozpoznat, odkud vyvěrají a čeho vlastně se věci týkají.

Máme zapotřebí zaplést se do paradoxů, spojených s uskutečňováním ideje národního státu ve středoevropských poměrech? Co kdybychom na prahu jedenadvacátého století konečně vykročili z obzoru století devatenáctého z posedlosti činit různorodé stejnorodým, z úzkostného nutkání přisvojit si svět jako náš a jen náš?! Stát by k tomu mohl být docela vhodným prostředkem, ovšem jen stát občanský, praktická instituce umožňující komunikovat o nejpřijatelnějších pravidlech soužití a zaručující dohodnutým pravidlům bezvýjimečnou platnost.

Pojmu etnikum bylo jako identifikátoru využíváno hojně a mocně. Stálo by za to spočítat, co byli naši předkové ochotni zaplatit za archeologické důkazy jak dlouho tu jsme, jak odedávna vynikající byla naše povaha, jak vyspělý náš způsob života - a jak tudíž naše země patří nám a nikomu jinému. Archeologie je věda založená na nekonečně trpělivé zvědavosti, zato její aplikace na otázky národní bývají zkratové. Už od studentských let zní mi v uších, že keramiku zvoncovitých pohárů k nám nepřivlekli žádní přivandrovalci, nýbrž že to tehdy v Čechách byla móda. Představa, že se ve středoevropském prostoru po staletí, ba tisíciletí potýkaly dva protikladné etnické principy - slovanský a germánský - a že jejich zápas zde utvářel dějiny a jejich smysl, vyhovovala nacionalistům českým i německým. Neodvodili ji ze skutečné dějinné látky, přijali ji jako už hotové teoréma od francouzských a anglických romantických historiků a spisovatelů.

V původní verzi - čtenář ji zná z románů Waltera Scotta, historik pak z Thierryho díla o dobytí Anglie Normany - vysvětlovala vznik feudalismu dobytím, podmaněním jednoho etnika druhým. V povaze utlačeného etnika, jež mělo být osvobozeno, byl zakódován program liberálně demokratické revoluce. Obsazení schematu „národními povahami“ kolísalo podle okolností, schema však zůstávalo stejné.

Kde nebylo možno podmanění jednoho etnika jiným doložit, pomohla stylizace aktu dobytí v zápas národně povahových principů. Tak například liberální německý historik Georg Gottfried Gervinus spatřoval smysl německých dějin v zápase mezi panovačně univerzalistickým romanismem a svobodymilovným germanismem: klíčovým bodem tohoto výkladu bylo pojetí reformace jako protirománského projevu ryze německého ducha. Podobně Palacký přenesl toto schema na dějiny české, samozřejmě s tím, že touhou po svobodě se vyznačuje povaha česká, kdežto s germánským živlem k nám přišla feudální panovačnost: husitství mu bylo vrcholem českých dějin ze stejných důvodů, jako Gervinovi reformace německá.

Samozřejmě nehodlám popírat, že na území českého státu žilo etnikum české a etnikum německé, kromě toho ovšem i mnozí Italové, Španělé, Francouzi, Poláci, Židé a jistě i někteří další. Trvale nejpočetnější byli Češi a Němci. Navzájem je odlišit však není tak jednoduché, jak se zdá a zvláště o skutečné etnické kontinuitě lze uvažovat jen v omezené míře. Učená etnografie se sice dobrala k poznatku, že vodníci, rusalky a veškeré jiné obludy vodní jsou původu slovanského, kdežto jiné zase příšery že mají původ germánský, pro novodobou státní identifikaci je to však platné málo. Nápadné nacionální rozdíly ve vzhledu, chování a kultuře obyvatel neexistovaly: mnohem nápadnější byly dlouho rozdíly regionální a sociální. Proto také mohly celé roje představ spjatých s životem národního ducha přecházet volně z jednoho kontextu do druhého, takže německé děti i daleko za hranicemi Království českého už dávno mají své rusalky a hastrmany a jejich českým vrstevníkům by připadalo normální, kdyby na perníkovou chaloupku narazili při výletu v Brdech.

Jediný znak rozlišuje naprosto zjevně: jazyk. Ale ani na identifikaci jazykovou dlouho nebylo spolehnutí. Josefinské reformy přinesly nejen modernizační impulzy, ale též znejasnění

jazykové situace. Všichni vzdělání, nejen lidé vzdělání nejvyššího, nýbrž všichni, kdo měli vyšší než triviální školu, byli vzděláni německy. S ohledem na to nelze přeceňovat rozdíly v jazyce mateřském, podobně jako je nelze přeceňovat u středověkého universalismu latinského, jehož integrity ovšem josefinská germanizace nedosáhla.

Často se věří, že tato germanizace znevýhodnila Čechy a zvýhodnila Němce. Od Jungmanna po Masaryka čeští intelektuálové vzpomínají, jak se na gymnáziích cítili poníženi tím, že zprvu neuměli dobře německy. Nebyla tu však národnost jen jiným pojmenováním frustrace sociální, kterou procházeli i venkované a chudí studenti mateřštiny německé? Tehdejší Češi se ostatně němčině naučili znamenitě, potíže jim nakonec dělala spíše čeština, zejména při vyjadřování komplikovanějších kulturních obsahů, při popisu jevů přírodních, technologií apod. Ani to zde nebylo poprvé a vůbec to nesouvisí s přednostmi jednoho nebo nedostatky druhého jazyka. Šlo o delatinizaci, a nikoli o nacionalizaci vzdělání. Mrtvý jazyk byl střídán živým, avšak funkce univerzálního jazyka kulturního měla zůstat nedotčena, podobně jako tomu bylo v případě latiny. Z Haliče víme, jak nesnadno a neochotně se nechávali germanizovat Židé, ač uměli z domova jiddiš, jazyk na bazi německé. A nejinak tomu bylo s německými vzdělanci, pokud pocházeli z nižších vrstev: také oni se museli němčině jako jazyku kulturnímu naučit, stejně jako německy vzdělání Češi kulturní češtině.

Za těchto okolností se stalo češství nebo němectví v našich zemích do značné míry věcí volby, jak upozorňoval již Emanuel Rádl. Z historických determinant tuto volbu odvodit nelze. Vymezovaly pouze rámec, v němž to, co se stalo, bylo možné.

Zatímco osvěcenská učené zájmy o slavistiku si lze docela dobře představit mimo německý kontext, jungmannovské rozhodnutí pro racionalismus jazykový je bez něho nemyslitelné. Souvisí to s asynchronním průběhem modernizace německé i české: základy občanské kultury byly v úplnosti zbudovány dříve než došlo na modernizaci ostatních složek sociálního života. Češi vzdělání v jazyce německém měli tu před očima jedinečný příklad, jak lze kulturu nového věku skutečně tvořit a ne jen odvozovat ze starší kontinuity. Herderovské vize pak přímo vyzývaly k pokusům uzurpovat všelidské a občanské nacionálně, jak v knize *Znamení zrodu* ukázal Vladimír Macura. Jazyk tu není pouhou vyjadřovací soustavou, prostřednictvím které bychom se dozvíдали nějaké skutečnosti. Jazykem se tu skutečnost přímo vytváří a ustavuje, odtud teprve se přelévá do ekonomiky, politiky i do přírody. Svět němectví. Svět češství.

Jungmannova argumentace z roku 1806 vypadá velmi demokraticky: požaduje od intelligence, aby se neodrodila českému venkovu, požaduje, aby se elita uměla dorozumět s lidem. Zní to pěkně, leč smysl to má pouze uvnitř herderovské vize, že národní duch nejplněji žije v jazyce a jazyk v lidu, tedy mezi neurbanizovanými. Tato vize nám zachránila mnoho krásných písní, pohádek a krojů, její stoupenci se snažili očima usazenými nad upadlostí dneška zahlédnout obrysy šťastného příštího u svědků dřevní minulosti, skutečných i domně-

lých. Ideji občanské společnosti je vzdálena. Proto také Jungmann nejsilněji argumentuje stavem českého venkova, a ne definicí lidských a občanských práv.

Před jedenadvaceti lety se pokusil Jan Patočka znovuoživit bolzanovský pól našeho národního obrození. Ač jeho úvaha „Dilema v našem národním programu: Jungmann a Bolzano“ (*Divadlo*, leden 1969) je dodnes v dobré paměti, nedopadl, zdá se mi, v tomto bodě o nic lépe, než předtím Emanuel Rádl. Kdo je racionální, není nacionální.

Umíte si představit, že by česky a německy mluvící krajané tvořili jeden občanský lid? Samozřejmě za předpokladu, že by se praktické nevýhody dvojjazyčnosti řešily programickými dohodami, nikoli nacionálně. Komu to připadá absurdní od samého počátku, měl by si uvědomit, že koncepce čechoslovakismu nebyla povahy jiné a že po dvacetileté existenci neztroskotala na stránce jazykové. Bolzanovská nebyla v tom, že obsahovala osten protiněmecký a protimaďarský, bolzanovská ovšem nebyla ani německá a maďarská protiargumentace. Občanská alternativa totiž nespočívá v rozšíření národnostní tolerance, nýbrž v toleranci naprosté. Ve státě důsledně založeném a fungujícím na základě občanském mají jazykové otázky právětak nepatrnou váhu, jako otázky středověce heraldické, striptýz nebo ten či onen ceremoniál.